

श्रीः

ऋक्संहिता

सायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता
पदपाठयुताच.

इयंच

तत्त्वविवेचकग्रंथप्रसारकसमित्याप्रेरितः तुकारामतात्याभिरव्यः
गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयाधिपतिः आत्मारामकान्होबाभिध्यः

इत्येताभ्यां

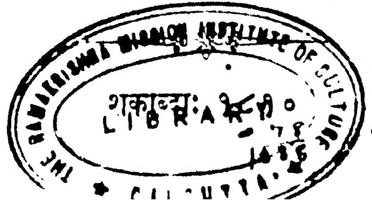
बाडसोपाह्वमहामहोपाध्यायराजारामशास्त्रि.
गोरेइत्युपाभिधशिवरामशास्त्रिभ्यांशोधयित्वा

मुंबय्यां

गणपतकृष्णाजीमुद्रायंत्रालयेमुद्रयित्वा

प्रकाशिता.

तस्याअयंप्रथमोष्टकः

प्रस्तावना.

अस्यग्रंथस्यांकनक्रमः—प्रथमं स्थूलाक्षराऋक्सस्वरा। ततोधः किंचित्स्वल्पाक्षरस्त-स्याऋचःपदपाठः। ततोधस्तेभ्योपिलघ्वक्षरं सायणाचार्यविरचितंभाष्यम्। एवंसर्वत्रक्रमः॥ प्रतिपृष्ठमधोभागेभाष्येअन्यग्रंथेभ्योगृहीतप्रमाणानां तत्रतत्रागतानां तत्तच्छाखांतर्गतानां ब्रा-ह्मणादिवाक्यानामंकन्यासःटिप्पण्यांकृतोष्टकवर्गादीनां। किंच भाष्येप्रक्रियायामागतानां पाणिन्युणादिफिट्सूत्राणां शीघ्रोपस्थानार्थं वर्णानुक्रमेणसूचीचदत्ताद्वितीयाष्टकांते। तथाप्र-तिपृष्ठोपरिभागे अध्यायवर्गमंडलानुवाकसूक्तानामंकाविन्यस्ताः। एवंसुबोधीकरणार्थमत्रपुस्त-केक्रमोंगीकृतः।

ॐम्

ऋक्संहिता

सभाष्या, पदपाठसहिताच.

उपोद्घातप्रकरणम्

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे । यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननम् ॥ १ ॥ यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत् । निर्ममेतमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥ यत्कटाक्षेणतद्रूपंदधद्बुक्कमहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यंवेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥ येपूर्वोत्तरमीमांसेतेव्याख्यायातिसङ्ग्रहात् । कृपालुर्माधवाचार्योवेदार्थंवक्तुमुद्यतः ॥४॥ आध्वर्यवस्ययज्ञेषुप्राधान्याद्व्याकृतःपुरा । यजुर्वेदोथहौत्रार्थमृग्वेदोव्याकरिष्यते॥५॥एतस्मिन्प्रथमाध्यायःश्रोतव्यःसम्प्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावतासर्वंबोद्धुंशक्नोतिबुद्धिमान् ॥६॥ अत्र केचिदाहुः—ऋग्वेदस्यप्राथम्येनसर्वत्राम्नातत्वात् अभ्यर्हितंपूर्वमितिन्यायेनाभ्यर्हितत्वात् तद्व्याख्यानमादौयुक्तम् प्राथम्यंचपुरुषसूक्तेविस्पष्टम्—तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचःसामानिजज्ञिरे। छन्दांसिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । सहस्रशीर्षापुरुषइत्युक्तत्वात् परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्पूजनीयात्सर्वहुतःसर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्रतत्रहूयन्ते तथापिपरमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणोवस्थानादविरोधः । तथाचमन्त्रवर्णः—इन्द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान् ।

---

१ सप्राहनृपतिंराजन्सायणार्योममानुजः । सर्वंवेत्त्येषवेदानांव्याख्यातृत्वेनियुज्यताम् ४ इत्युक्तोमाधवार्येणवीरबुक्कमहीपतिः । अन्वगात्सायणाचार्यंवेदार्थस्यप्रकाशने इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके । २ ऋक्संहिता अष्टमाष्टकः (८) चतुर्थोध्यायः (४) अष्टादशोवर्गः (१८) । ३ ऋक्संहितायांअष्टमाष्टके चतुर्थाध्यायस्यसप्तदशोवर्गे (८. ४. १७.) । ४ ऋ. सं. २.३.२२. ।

एकंसद्विप्राबहुधावदन्त्यग्निंयमंमातरिश्वानमाहुरिति। वाजसनेयिनश्चामनन्ति—तद्यदिदमाहुरमुं यजामुंयजेत्येकैकंदेवमेतस्यैवसाविसृष्टिरेषउह्येवसर्वेदेवाइति । तस्मात्सर्वैरपिपरमेश्वरएवहूयते नकेवलमृचांपाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वम् किन्तु यज्ञाङ्गदार्ढ्यहेतुत्वादपि तथाचतैत्तिरीयाआमनन्ति—यद्वैयज्ञस्यसाम्नायजुषाक्रियतेशिथिलंतद्यदृचातद्दृढमिति।[1] तथाचसर्ववेदगतानिब्राह्मणानिस्वाभिहितेऽर्थेविश्वासदार्ढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्यृचमेवोदाहरन्ति।मन्त्रकाण्डेष्वपियजुर्वेदगतेषु तत्रतत्राध्वर्युणाप्रयोज्याऋचोबहवआम्नाताः। साम्नांतुसर्वेषामृगाश्रितत्वंप्रसिद्धम्। आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृचएवबाहुल्येनाधीयन्ते अतोऽन्यैःसर्वैर्वेदैरादृतत्वात् अभ्यर्हितत्वम्। छन्दोगास्तुप्राथम्येनसनत्कुमारंप्रति नारदवाक्यमेवमामनन्ति—ऋग्वेदंभगवोऽध्येमियजुर्वेदंसामवेदमाथर्वणंचेति। मुण्डकोपनिषद्यप्येवमाम्नायते—ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोऽथर्वणइति। तापनीयोपनिषद्यपिमन्त्रराजपादेषुक्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति— ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारोवेदाः साङ्गाःसशाखाश्चत्वारःपादाभवन्तीति। एवंसर्वत्रोदाहरणीयम् तस्मात् ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौव्याख्यानमुचितमिति । तान्प्रत्येतदुच्यते—अस्त्वेवंसर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादौ ऋग्वेदस्यैवप्राथम्यम् अर्थज्ञानस्यतु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात् तत्रतुयजुर्वेदस्यैवप्रधानत्वात् तद्व्याख्यानमेवादौयुक्तम् । तत्प्राधान्यंचकाचिदृगेवाह—ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्वरीषु। ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वइति।[2] एतस्याऋचस्तात्पर्यंनिरुक्तकारोयास्कःसंक्षिप्यदर्शयति—इत्यृत्विक्कर्मणांविनियोगमाचष्टइति पुनरपिसएवप्रथमंपादंविवृणोति—ऋचामेकःपोषमास्तेपुपुष्वान्होतर्गर्चनीर्ति।[3] अस्यायमर्थः—त्वशब्दएकशब्दपर्यायोहोतृविशेषणम् होतृनामकएकऋत्विग्यज्ञकालेस्वकीयवेदगतानामृचांपुष्टिंकुर्वन्नास्ते भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचांसंघमेकत्रसम्पाद्यैतावदिदंशस्त्रमितिकृप्तिंकरोति सेयंपुष्टिः। अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्दआचष्टे अर्च्यतेप्रशस्यतेऽनयादेवविशेषःक्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषोवेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तेरिति। अथद्वितीयंपादंविवृणोति—गायत्रमेकोगायतिशक्वरीषूद्गातागायत्रंगायतेःस्तुतिकर्मणःशक्वर्यऋचःशक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुंतच्छक्वरीणांशक्वरीत्वमितिविज्ञायतइति।[4] अस्यायमर्थः—उद्गातृनामकएकऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयंस्तोत्रंशक्वरीशब्दाभिधेयास्वृक्षुगायति धातूनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनोगायतिधातोरुत्पन्नोगायत्रशब्दः शक्वरीशब्दस्तुशक्नोतिधातोरुत्पन्नः वृत्रंशत्रुंहन्तुंशक्नोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषाव्युत्पत्तिःकस्मिंश्चिद्ब्राह्मणेविज्ञायतेइति । अथतृतीयं पादंविवृणोति—ब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्रह्मासर्वविदिति। अस्यायमर्थः—ब्रह्मनामकएकऋ-

१ तैत्तिरीयसंहितायांषष्ठकाण्डेपञ्चमप्रपाठकेदशमेनुवाके (६. ५. १०)। २ ऋ. सं. ८. २. २४.। ३ नि० १. ८.। ४ नि० १. ८।

त्विग्जातेजातेतदातदोत्पन्नेप्रस्तुतेप्रणयनादिकर्मणिविद्यामनुज्ञांवदति ब्रह्मन्नपःप्रणेष्यामीत्येवं सम्बोधितःसन् ओम्प्रणयेत्यनुजानाति सचब्रह्मावेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः तस्माद्योग्यतांदृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुंसतिप्रमादेसमाधातुंचसमर्थइति । तच्चसामर्थ्यंछन्दोगाआमनन्ति—एषएवयज्ञस्तस्य मनश्चवाक्चवर्तनीतयोरन्यतरांमनसासंस्करोतिब्रह्मावाचाहोताध्वर्युरुद्गातान्यतरामिति । कृत्स्नो- यज्ञःप्रमादराहित्यायमनसासम्यगनुसन्धेयः वाचाचवेदत्रयोक्तमन्त्राःपठनीयाः तत्रहोत्रादयस्त्र- योमिलित्वावाग्रूपंयज्ञमार्गंसंस्कुर्वन्ति ब्रह्मात्वेकएवमनोरूपंयज्ञमार्गंकृत्स्नमपिसंस्करोति तस्माद- स्यास्तिसामर्थ्यमिति । अथचतुर्थंपादंविवृणोति—यज्ञस्यमात्रांविमिमीतएकोध्वर्युरध्वर्युरध्वर- युरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेतेति । अस्यायमर्थः—अध्वर्युनामकएकऋत्विग्यज्ञस्यमात्रांस्वरूपंविमि- मीतेविशेषेणनिष्पादयति मीयतेनिर्मीयतेइतिमात्राःस्वरूपं तन्निष्पादकत्वंचाध्वर्योर्नामनिर्वचना- दवगम्यते अध्वर्युरित्यत्रछान्दस्याप्रक्रिययालुप्तंअकारंपुनःप्रक्षिप्याध्वरयुरितिनामसम्पादनीय- म् अध्वरंयुनक्तीत्यवयवार्थः अध्वरस्यनेतेतितात्पर्यार्थइति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्ययागनि- ष्पादकद्योतकंनिर्वचनंयास्कोदर्शयति—मन्त्रामननात् छन्दांसिछादनात् स्तोमःस्तवनात् यजुर्य- जतेरिति[1] । एवंसत्यध्वर्युसम्बन्धिनियजुर्वेदेनिष्पन्नंयज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौस्तोत्रशस्त्ररूपा- ववयवावितरेणवेदद्वयेनपूर्येते इत्युपजीव्यस्ययजुर्वेदस्यप्रथमतोव्याख्यानंयुक्तम् ततऊर्ध्वंसाम्ना- मृगाश्रितत्वात् उभयोर्मध्येप्रथमतऋग्व्याख्यानंयुक्तमित्यृग्वेदइदानींव्याख्यायते । ननु वेदए- वतावन्नास्ति कुतस्तदवान्तरविशेषऋग्वेदः तथाहि कोयंवेदोनाम नहितत्रलक्षणंप्रमाणंचास्ति नचतदुभयव्यतिरेकेणकिञ्चिद्वस्तुप्रसिध्यति लक्षणप्रमाणाभ्यांहिवस्तुसिद्धिरितिन्यायविदांम- तम् प्रत्यक्षानुमानोपमानागमेषुप्रमाणविशेषेष्वन्तिमोवेदइतितल्लक्षणमितिचेत् न मन्वादि- स्मृतिष्वतिव्याप्तेः समयबलेनसम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्यतास्वपिसद्भा- वात् अपौरुषेयत्वेसतीतिविशेषणाददोषइतिचेत् न वेदस्यापिपरमेश्वरनिर्मितत्वेनपौरुषेय- त्वात् शरीरधारिजीवपुरुषनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमितिचेत् न सहस्रशीर्षापुरुषइत्यादिश्रु- तिभिरीश्वरस्यापिशरीरित्वात् कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वंवि- वक्षितमितिचेत् न जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् ऋग्वेदएवाग्नेरजायतयजुर्वे- दोवायोःसामवेदआदित्यादितिश्रुतेः[2] । ईश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेननिर्मातृत्वंद्रष्टव्यम् । मन्त्रब्राह्म- णात्मकःशब्दराशिर्वेदइतिचेत् न ईदृशोमन्त्रईदृशंब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्ना- स्तिकिञ्चिद्वेदस्यलक्षणम् नापितत्सद्भावेप्रमाणंपश्यामः ऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमा- थर्वणंचतुर्थमित्यादिवाक्यंप्रमाणमितिचेत् न तस्यापिवाक्यस्यवेदान्तःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रस-

१ नि०७.१२. । २ ऐतरेयब्राह्मणेपञ्चमपंचिकायांद्वात्रिंशेखण्डे (५-३२.) ।

ज्ञात् नखलुनिपुणोपिस्वस्कंधमारोढुंप्रभवेदिति। वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरइत्यादिस्मृतिवाक्यंप्रमाणमितिचेत् न तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेननिराकृतत्वात्। प्रत्यक्षादिकंशङ्कितुमप्ययोग्यम्। वेदविषयातुलोकप्रसिद्धिःसार्वजनीनापि नीलंनभइत्यादिवद्भ्रान्ता। तस्माल्लक्षणप्रमाणरहितस्यवेदस्यसद्भावोनाङ्गीकर्तुंशक्यतइतिपूर्वःपक्षः। अत्रोच्यते—मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वंतावददुष्टंलक्षणम् अतएवापस्तम्बोयज्ञपरिभाषायामेवमाह—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति। तयोस्तुस्वरूपमुपरिष्टान्निर्णेष्यते अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपियादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति प्रमाणान्यपियथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणिवेदसद्भावेद्रष्टव्यानि यथा घटपटादिद्रव्याणांस्वप्रकाशकत्वाभावेऽपिसूर्यचन्द्रादीनांस्वप्रकाशकत्वमविरुद्धम् तथामनुष्यादीनांस्वस्कन्धारोहासंभवेऽप्यकुण्ठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु। अतएवसंप्रदायविदोऽकुण्ठितांशक्तिंवेदस्यदर्शयन्ति-चोदनाहिभूतंभवन्तंभविष्यन्तंसूक्ष्मंव्यवहितंविप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थंशक्नोत्यवगमयितुमिति। तथासति वेदमूलायाःस्मृतेस्तदुभयमूलायालोकप्रसिद्धेश्चप्रामाण्यंदुर्वारम् तस्माल्लक्षणप्रमाणसिद्धोवेदोनकेनापिचार्वाकादिनाऽपोढुंशक्यइतिस्थितम्। ननु अस्तुनामवेदाख्यःकश्चित्पदार्थः तथापिनासौव्याख्यानमर्हति अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् नहिवेदःप्रमाणम् तल्लक्षणस्यतत्रदुःसंपादत्वात् तथाहि सम्यगनुभवसाधनंप्रमाणमितिकेचिल्लक्षणमाहुः अपरेत्वनधिगतार्थगन्तृप्रमाणमित्याचक्षते नचैतदुभयंवेदेसंभवति मन्त्रब्राह्मणात्मकोहिवेदः तत्रमन्त्राःकेचिदबोधकाः अम्यक्सातइन्द्रऋष्टिरित्येकोमन्त्रः। यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविददित्यन्यः। सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूइत्यपरः। एवं आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मेत्यादयउदाहार्याः। नह्येतैर्मन्त्रैःकश्चिदप्यर्थोवबुध्यते एतेष्वनुभवएवयदानास्ति तदातत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वंचदूरापेतम्। अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दितिमन्त्रस्यबोधकत्वेपिस्थाणुर्वापुरुषोवेत्यादिवाक्यवत्सन्दिग्धार्थबोधकत्वान्नास्तिप्रामाण्यं ओषधेत्रायस्वैनमितिमन्त्रोदर्भविषयः। स्वधितेमैनंहिंसीरितिक्षुरविषयः। शृणोतग्रावाणइतिपाषाणविषयः। एतेष्वचेतनानांदर्भक्षुरपाषाणानांचेतनवत्सम्बोधनंश्रूयते ततोद्वौचन्द्रमसावितिवाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यम् एकएवरुद्रोनद्वितीयोवतस्थे। सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राअधिभूम्यामित्येतयोस्तुमन्त्रयोर्यावज्जीवमहंमौनीतिवाक्यवद्व्याघातबोधकत्वात् अप्रामाण्यम् आपउन्दन्त्वितिमन्त्रोयजमान-

---

१ याज्ञवल्क्यस्मृतौआचाराध्यायेश्लो. (४०)। २ आपस्तंबसूत्रेप्रथमाध्याये। ३ शाबरभाष्ये चोदनालक्षणोधर्मइति सू०२.। ४ ऋ० सं.२.४.८.। ५ ऋ० सं.४.२.२४। ६ ऋ.सं. ८.६.२.। ७ ऋ. सं.८.४.१४.। ८ ऋ.सं.८.७.१७। ९ तैत्तिरीयसं. प्र.कां.द्वि. प्रपा. प्रथमानुवाके (१.२.१.)। १० तै. सं.१.३.१३.। ११ तै. सं.४.५.११.। १२ तै. सं १.२.१.।

स्यक्षौरकालेजलेनशिरसःक्लेदनंब्रूते । शुंभिकेशिरआरोहशोभयन्तीमुखंममेतिमन्त्रोविवाहकाले मङ्गलाचरणार्थंपुष्पनिर्मितायाःशुभिकायावरवध्वोःशिरस्यवस्थानंब्रूते । तयोश्चमन्त्रयोर्लोकप्रसिद्धार्थानुवादित्वात् अनधिगतार्थगन्तृत्वंनास्ति तस्मान्मन्त्रभागोनप्रमाणम् । अत्रोच्यते—अम्यगादिमन्त्राणामर्थोयास्केननिरुक्तग्रन्थेऽवबोधितः तत्परिचयरहितानामबोधोनमन्त्राणांदोषमावहति । अतएवात्रलौकिकन्यायमुदाहरन्ति—नैषस्थाणोरपराधोयदेनमन्धोनपश्यतिपुरुषापराधःसभवतीति । अधःस्विदासीदितिमन्त्रश्चनसन्देहबोधनायप्रवृत्तः किंतर्हिजगत्कारणस्यपरवस्तुनोतिगभीरत्वंनिश्चेतुमेवप्रवृत्तः तदर्थमेवहिगुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमधःस्विदित्यनयावचोभङ्ग्योपन्यस्यति सएवाभिप्रायउपरितनेषु कोअद्धावेदेत्यादिमन्त्रेषुस्पष्टीकृतः। ओषध्यादिमन्त्रेष्वपिचेतनाएवतत्तदभिमानिदेवतास्तेनतेननाम्नासम्बोध्यन्ते ताश्चदेवताभगवता बादरायणेनाभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेसूत्रिताः । एकस्यापिरुद्रस्य स्वमहिम्नासहस्रमूर्तिस्वीकारात् नास्तिपरस्परव्याघातः । जलादिद्रव्येणशिरःक्लेदनादेर्लोकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात् तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वम् ततोलक्षणसद्भावादस्तिमन्त्रभागस्य प्रामाण्यम् । एतदेवाभिप्रेत्यभगवान्जैमिनिर्मन्त्राधिकरणेमन्त्राणांविवक्षितार्थत्वमसूत्रयत् तानिचसूत्राणिक्रमेणोदाहृत्यव्याख्यास्यामः तत्रपूर्वपक्षंसूत्रयति—तदर्थशास्त्रादिति १ यस्यार्थस्याभिधानेसमर्थोमन्त्रः सएवाभिधेयोयस्यशास्त्रस्यब्राह्मणवाक्यस्यतदिदंवाक्यंतदर्थशास्त्रम् तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थोमन्त्रइत्यवगम्यते तथाहि उरुप्रथस्वेतिमन्त्रेणपुरोडाशप्रथनमभिधीयते पुरोडाशंप्रथयतीतिब्राह्मणेनापितदेवाभिधीयते तथासतिमन्त्रेणैवप्रतीतत्वात् तदर्थबोधनायप्रवृत्तंब्राह्मणवाक्यमनर्थकंस्यात् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुविनियोगबोधनायब्राह्मणमुपयुक्तम् तस्मान्मन्त्राउच्चारणेनैवानुष्ठानमुपकुर्वन्ति । ननूच्चारणार्थत्वेसत्यदृष्टंप्रयोजनंपरिकल्प्येत अर्थाभिधायकत्वेतुदृष्टंलभ्येत तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादत्वमभ्युपेत्यापिमन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशंक्य उत्तरंसूत्रयति—वाक्यनियमादिति २ अग्निर्मूर्धादिवःककुदित्येवमेववाक्यं पठितव्यमितिमन्त्रेनियमउपलभ्यते अर्थप्रत्यायनंतुमूर्धाग्निरित्येवंव्युत्क्रमपाठेपिभवत्येव तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्याय उच्चारणमेवमन्त्रप्रयोजनम्। ननुपाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेपिमन्त्रपाठोऽर्थबोधनार्थएवेत्याशंक्यतत्रदोषान्तरंसूत्रयति—बुद्धशास्त्रादिति ३ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमन्त्रःप्रयोगकालेपठ्यते तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकालेएवस्वकर्तव्यत्वेनबुद्धम् तस्यचबुद्धस्यार्थस्यपुनर्मन्त्रोच्चारणेनशासनमनर्थकम् नहिसोपानत्केपादेपुनरप्युपानहंप्रतिमुञ्च- .

---

१ बौधायनसूत्रे.। २ ऋ० सं० ८.७.१७.। ३ ब्रह्मसूत्रेतृतीया ०। ४ जैमिनिसूत्रे प्रथमाध्याये. ५ तै. सं१. १. ८.। ६ ऋ० सं०६.३.२९.। ७ तै० सं० ६.३.१।

न्ति । ननुबुद्धस्यार्थस्यप्रामादिकविस्मरणपरिहारायमन्त्रेणस्मारणमस्त्वित्याशंक्यान्यंदोषंसूत्र- यति—अविद्यमानवचनादिति ४ चत्वारिश्रृङ्गात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्येतिमन्त्र- आम्नायते नखलुचतुःश्रृङ्गत्वाद्युपेतंकिञ्चिद्यज्ञसाधनंविद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्यते नन्वीदृशी काचिद्देवतास्यादित्याशङ्क्यान्यंदोषंसूत्रयति—अचेतनेअर्थबन्धनादिति ५ ओषधेत्रायस्वैनं श्रृणोतग्रावाणइत्यादावचेतनेद्रव्येचेतनोचितंरक्षणश्रवणाद्यर्थंबध्नाति सचायुक्तः नन्वभिमानि- व्यपदेशइतिवैयासिकशास्त्रेसूत्रितत्वात् ओषध्याद्यभिमानिचेतनदेवतात्रविवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषान्तरंसूत्रयति—अर्थविप्रतिषेधादिति ६ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिमन्त्रआम्नायते । यदे- वद्यौस्तदेवान्तरिक्षमित्ययमर्थोविप्रतिषिद्धः एकएवरुद्रः सहस्राणिसहस्रशोयेरुद्राइत्यादिकम- प्युदाहर्तव्यम् ।ननुत्वमेवमाताचपितात्वमेवेत्यादिवदन्तरिक्षादिरूपत्वेनादितिःस्तूयते एवमेकस्या- पिरुद्रस्ययोगसामर्थ्याद्बहुरूपस्वीकारोऽस्तु ततोनार्थविप्रतिषेधइत्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति- स्वाध्यायवदवचनादिति ७ पूर्णिकानामकाचिद्योषिदवघातंकरोति तत्समीपेमाणवकःस्वा- ध्यायग्रहणार्थंकदाचिदवघातमन्त्रमधीते नचतस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुसलप्रहारंतस्य मन्त्रस्यापठ्यमानत्वात् अक्षरग्रहणायैवतंमन्त्रमन्यांश्चमन्त्रानभ्यस्यति तत्रस्वाध्यायकालेपठितो- ऽप्यवघातमन्त्रोयथापूर्णिकांप्रतिस्वार्थंनब्रूते तथाकर्मकालेऽपिस्वार्थंनवक्ष्यति । ननु तत्रमाणवक- स्यार्थविवक्षानास्ति पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा कर्मणित्वध्वर्योरर्थविवक्षाविद्यते बोधश्चसंभवती- त्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति—अविज्ञेयादिति ८ केषांचिन्मन्त्राणांअर्थोविज्ञातुंनशक्यते तद्यथा अम्यक्सातइन्द्रऋष्टिरस्मेइत्येकोमन्त्रः ।सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूइत्यपरोमन्त्रः । ननु ईदृशमन्त्रार्थबो- धायैवनिगमनिघण्टुनिरुक्तव्याकरणानिप्रवृत्तानीत्याशङ्क्यदोषान्तरंसूत्रयति-अनित्यसंयोगान्म- न्त्रानर्थक्यमिति९ किन्तेकृण्वन्तिकीकटेष्वितिमन्त्रेकीकटोनामजनपदआम्नातः । तथानैचाशाखं नामनगरं प्रमगन्दोराजेत्येतेअर्थाअनित्याआम्नाताः । तथासतिप्राक्प्रमगन्दान्नायंमन्त्रोभूतपूर्वइति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वंनास्ति किन्तूच्चारणाददृष्टा- र्थाएवेतिपूर्वःपक्षः । तत्रसिद्धान्तंसूत्रयति—अविशिष्टस्तुवाक्यार्थइति १०तुशब्देनमन्त्राणामदृष्टा- र्थमुच्चारणमात्रंवारयति क्रियाकारकसंबन्धेनप्रतीयमानोवाक्यार्थोलोकवेदयोरविशिष्टः।तथास- ति यथालोकेऽर्थप्रत्यायनायैववाक्यमुच्चार्यते तथावैदिकेयागप्रयोगेऽपिद्रष्टव्यम् मन्त्रेणप्रकाशि- तस्त्वर्थोऽनुष्ठातुंशक्यते नत्वप्रकाशितः तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपंदृष्टमेवप्रयोजनम् । ननु अग्निरसिनारिरसीत्यारभ्यत्रैष्टुभेनत्वाछन्दसादद इतिमन्त्रआम्नातः तेनैवमन्त्रेणप्रतीतेप्यभ्या-

---

१ ऋ० सं०३.८.१० । २ ऋ०सं० १.६.१६. । ३ ऋ० सं० ३. ३. २१. ।
४ किंतेकृण्वन्तीतिमन्त्रेएव. । ५ तै० सं०४.१.१. ।

दाने पुनर्ब्राह्मणेनतां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते इतिविधीयते ।तदेतद्विधानंत्वत्पक्षेव्यर्थंस्यात् इत्याशङ्क्यो-त्तरंसूत्रयति—गुणार्थेनपुनःश्रुतिरिति १ १ मन्त्रेणप्रतीतस्यैवार्थस्यब्राह्मणेयत्पुनःश्रवणंतदेतच्चमुः

१ तै०सं० ५. १. १ तैत्तिरीयशाखायांसंहिताकतिपयब्राह्मणभागमिश्रिता ब्राह्मणम-पिकतिपयमंत्रभागमिश्रितं तत्सारस्वतपाठानुसारेणेतिज्ञातव्यम् । अमिश्रितपाठस्तुसंहि-ताब्राह्मणयोःसत्याषाढगृह्योक्तकांडानुक्रमानुसारेणबोद्धव्यः । तदुक्तंसंस्काररत्नमालायाम्-कांडानांसंकीर्णत्वेनयथाकांडमिदानीमध्ययनासंभवात्कांडानुक्रमणिकायांसारस्वतपाठस्या-भ्यनुज्ञातत्वाच्च सारस्वतपाठेनैवेदानीमध्ययनमस्ति सारस्वतकथाचेतिहासपुराणादौप्रसि-द्धा साकांडनिरूपणावसरेसंस्काररत्नमालायामुपन्यस्ता—यथाब्रह्मसभायांदुर्वासाःसामगा-यन्नास । तंखलुतेजसाक्रूरंदृष्ट्वासभामध्येसरस्वत्यस्मयत् । ततःक्रुद्धोमुनिःसरस्वतींशशाप मर्त्ययोनौप्रजायस्वेति । ततस्तंदेवीप्रसादयामास भगवन्विप्रगृहेप्रजायेयमिति । ततःसमु-निस्तथेत्युक्त्वाजगाम । ततोदेव्यात्रेयगृहेजायत । ततोवेदविदंभर्तारंप्राप्यविद्यानिधिपुत्रं कृतोपनयनंपितासारस्वतंवेदमध्यापयामासयथावृद्धक्रमेण ॥ ततस्तं बालत्वादल्पमेध-संपितानाडयामासपृष्ठेवेणुदलेन् । ततःसोरोदीत् सापितंदृष्ट्वापुत्रमालिंग्यातिदुःखिताबभूव । अश्रुपूर्णंतंवागीशानिवार्यचपुनः ततःसाचिंतयामासयस्याःकस्याःसुतोनहि । प्राप्यमां ताड्यतेबालोममप्राणप्रियःसुतः।ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्त्सांगान्ब्रह्मविद्यापर्यंतान्सा-रस्वतायसरस्वत्युपादिशत् । क्षुत्पिपासानिवर्त्यवायुधारणंचोपादिशत् । ततःसंपूर्णविद्यो-सौकुरुक्षेत्रेवसन्मुनिः । तपस्तेपेमहाभागोदेवैरपिसुदुष्करम् ॥ ततःकालेनमहताह्यनावृ-ष्टिरभूत्किल । कुरुक्षेत्रेसारस्वतंत्दृष्टपुष्टमंतर्वायुंधार्यमाणंतमृषिंददृशुः । तमूचुर्मुनयःसर्वेशा-कंदेहीतिनःप्रभो । अलंशाकेनभोविप्रायदिशाकंभवेद्भुवि । सारस्वतोमुनिःप्राहतेभ्योदेहीति-चंडिकाम् । सुतशाकंप्रदास्यामियदिशाकेनतेह्यलं । शाकंभरीतिमुनिनाप्रसन्नाकारिवै-तदा । शाकाहारास्ततःसर्वेमुनयःकृतजीविताः । दुर्भिक्षेविनिवृत्तेप्यध्ययनंनास्मरन्त-दा । अन्योन्यमभिजग्मुस्तउच्चरंतश्चनकंचन । ततोविस्मृतवेदास्तेबभूवुर्मुनयोभृशम् । त-तोतिदुःखितेषुमुनिषुनारदेनोक्तम् । सारस्वतंकृतसर्ववेदाध्ययनंगत्वा अध्ययनंकुरुध्व-मिति । ततस्तेसारस्वतंप्रार्थयामासुः । अध्यापनंकुरुष्वभगवन्निति । ततःसारस्वतः प्रार्थितश्चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यश्चतुःषष्टिसहस्रवेदानध्यापयामास । ततस्तान्वेदांस्तच्छा-खिनःसाकल्येनाधीतवंतः । तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनंकृत्वासर्ववेद-विलक्षणांतैत्तिरीयशाखांदृष्ट्वान्योन्यमूचुः अहो अतीवविस्मयोस्माकंसर्वविलक्षणांशा-खामध्यापयतिस्मास्मान्मूढान्कृत्वानिर्मितास् ततःसर्वेतैत्तिरीयशाखिनःसंभूयसारस्व-तमूचुः नायंवेदस्त्वयाध्यापितःसर्ववेदविलक्षणत्वादिति । ततःसारस्वतःसर्वान्प्रेष्यान्मुनी-न्प्राहवचः यद्ययंनभवेद्वेदःप्रतिज्ञांतुकरोम्यहम् । अग्निप्रवेशनंकुर्यांभवंतोवाचमीरिताम् । त-मूचुर्मुनयःसर्वेवचनंयस्त्वयोदितम् । यदिवेदक्रमंविप्रप्रतिज्ञांकुर्महेवयम् । ततःसारस्वतेनस-हिताःसर्वेमुनयःतत्रतत्रमुनीन्गत्वानिर्णेतुंनशक्नुमइतितैरुक्ताब्रह्माणंजग्मुर्यथायथंप्रतिज्ञानिवे-

संख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते एतस्यविधानस्याभावे चतुर्णांमन्त्राणांमध्येयेनकेनाप्येकेनाभिरादीयेत। ननु इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्रमन्त्रसामर्थ्यादेवप्राप्तस्यरशनादानस्यपुनर्ब्राह्मणवाक्यंविनियोजकमाम्नायते तदेतत्त्वन्मतेव्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—परिसंख्येति १२ गर्दभाभिधानींनादत्तइतिनिषेधःपरिसंख्या तदर्थमिदंब्राह्मणवाक्यम्। ननुपरिसंख्यायांत्रयोदोषाःप्राप्नुयुः आदत्तइतिशब्दः रशनादानलक्षणंस्वार्थंजह्यात् तन्निषेधलक्षणःपरार्थोऽस्यशब्दस्यकल्प्येत रशनात्वसामान्येनचप्राप्तंगर्दभरशनायाआदानंबाध्येतेतित्रयोदोषाः।मैवं गर्दभरशनायाअप्राप्तत्वात् तथाहि त्वत्पक्षेप्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्यामन्त्रेणानेनादानंकुर्यादितिवाक्यंपरिकल्प्यते तेनचवाक्येनमन्त्रादानयोःसम्बन्धेसिद्धेसति पश्चात्किंविषयमादानमितिवीक्षायांलिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्यगर्दभरशनायाःप्राप्तिर्वक्तव्या साचविलम्ब्यते इत्यश्वाभिधानीमितिप्रत्यक्षेणवाक्येनमन्त्रादानयोःसंबन्धेसतिलिङ्गाद्रशनामात्रेप्राप्तमादानमश्वाभिधानीमितिश्रुत्याविशेषेव्यवस्थाप्यते ततोमन्त्रस्यनिराकाङ्क्षत्वात् गर्दभरशनायाअप्राप्तत्वान्नास्तिप्राप्तबाधः अतएवनिषेधार्थोनकल्प्यते विध्यर्थश्चनत्यज्यते तत्रकुतोदोषत्रयम् ईदृशमप्राप्तिरूपमेवगर्दभरशनायानिवारणमभिप्रेत्यपरिसंख्येतिसूत्रितम्। ननु उरुप्रथस्वेतिप्रथयतीतिब्राह्मणवैयर्थ्यंतदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—अर्थवादोवेति १३ वाशब्दोवैयर्थ्यं वारयति अस्त्यत्रार्थवादः यज्ञपतिमेवतत्प्रथयतीति तेनार्थवादेनसंबन्धायब्राह्मणेविधिःपठ्यते। ननु प्रथयतीत्यनेनैवविधिशब्देनप्रथनमनूद्ययज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेनस्तोतव्यंतदेवमुपथनंकुतःप्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—मन्त्राभिधानादिति १४ अध्वर्युःपुरोडाशमुद्दिश्यमन्त्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकंप्रथनंप्राप्तम् यथालोकेयःकुर्वितिब्रूतेसकारयत्येव तथात्रापियःप्रथस्वेतिब्रूतेसप्रथयत्येव यदुक्तम् अग्निर्मूर्धादिवइतिपाठक्रमनियमात् अदृष्टार्थोमन्त्रइति तत्रोत्तरंसूत्रयति—अविरुद्धंपरमिति १५ परंद्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धम् नहिवयंपाठक्रमनियमाददृष्टंनिवारयामः किंतर्हिमन्त्रोच्चारणेनजायमानमर्थप्रत्यायनं

दिताः। ब्रह्मापिमुनिसारस्वतमाह—सत्यंप्रतिज्ञातंतत्रभवतासारस्वतेन सारस्वतोवेदपाठःसारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्यः अन्यथाध्ययनफलंनास्तीति ततइतरान्मुनीन्प्राह सत्यंनपाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमोभवतीति तस्मात्सर्ववर्जितं नाग्निप्रवेशनंकर्तव्यमितीतिहासः।

१ तै० सं० ५.१.२.। इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यादिचतुर्थकाण्डेप्रथमाध्यायेद्वितीयानुवाकेमन्त्रःपठितःतस्यैवइमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेइतिपंचमकाण्डेप्रथमप्रपाठकेद्वितीयानुवाकेब्राह्मणम्। २ तै० ब्रा० ३. २. ८.।

दृष्टप्रयोजनत्वात् नोपेक्षितव्यमित्येतावदेवब्रूमः ॥ ननुप्रोक्षणीरासादयेतिमन्त्रोबुद्धमेवार्थंशास्ति तदयुक्तम् सोपानत्कस्यपादस्योपानदन्तरासंभवादित्युक्तमितिचेत् तस्यपरिहारंसूत्रयति—सम्प्रैषकर्मणोगर्हानुपलम्भःसंस्कारत्वादिति १६ सम्प्रैषकर्मणोगर्हात्वदुक्तदोषोनोपलभ्यते बुद्धस्याप्यर्थस्यमन्त्रेणैवानुस्मरणेसतिनियमात् दृष्टलक्षणस्यसंस्कारस्यसद्भावात् । यच्चोक्तम् चत्वारिशृङ्गेतिमन्त्रोऽसन्तमेवार्थमभिधत्तइति तस्योत्तरंसूत्रयति—अभिधानेऽर्थवादइति १७ असतोऽर्थस्याभिधायकेवाक्येगौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या तद्यथा चत्वारोहोत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणोस्यकर्मणःशृङ्गाणि प्रातःसवनादयस्त्रयःपादाः पत्नीयजमानौद्वेशीर्षे गायत्र्यादीनि सप्तछन्दांसिहस्ताः ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधाबन्धनं कामान्वर्षतीतिवृषभः रोरवीतिस्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनःपुनःकरोति महोदेवःसोयंप्रौढोयज्ञरूपोदेवोमर्त्यानाविवेशेति । मनुष्याएवात्राधिकारिणः लोकेप्येवंगौणप्रयोगादृश्यन्ते चक्रवाकस्तनी हंसदन्तावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवंनद्याःस्तूयमानत्वात् एवमोषधेत्रायस्व शृणोतग्रावाणइत्याद्यचेतनसम्बोधनानिस्तुतिपरत्वेनयोजनीयानि यस्मिन्वपनेओषधिरपित्रायतेतत्रवपनकर्तात्रायतइतिकिमुवक्तव्यम् तथा ग्रावाणोपिप्रातरनुवाकंशृण्वन्ति किमुतविद्वांसोब्राह्मणाइत्यादिमन्त्राणामभिप्रायः योप्यदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमितिविप्रतिषेधउक्तः तस्योत्तरंसूत्रयति—गुणादविप्रतिषेधःस्यादिति १८ यथात्वमेवपितात्वमेवमातेत्यत्रगौणप्रयोगादविरोधः तद्वत् एवमेकरुद्रदेवत्येकर्मण्येकोरुद्रः शतरुद्रदेवत्येशतंरुद्राइत्यविरोधः । यदप्युक्तम् स्वाध्यायमधीयानोमाणवकःपूर्णिकायाअवहतिं नप्रकाशयितुमिच्छति तत्रोत्तरंसूत्रयति—विद्यावचनमसंयोगादिति १९ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्ययदवचनंतदयज्ञसंयोगादुपपद्यते नहिपूर्णिकायाअवघातोयज्ञसंयुक्तः नापिमाणवकोयज्ञमनुतिष्ठति अतोयज्ञानुपकारान्नतत्रार्थविवक्षा । यदप्युक्तम् अम्यक्सातइन्द्र सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूइत्यादौअर्थस्यज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थइति तत्रोत्तरंसूत्रयति—सतःपरमविज्ञानमिति २० विद्यमानएवार्थःप्रमादालस्यादिभिर्नज्ञायतेतेषांनिगमनिरुक्तव्याकरणवशेनधातुतोऽर्थःपरिकल्पयितव्यः तद्यथा जर्भरीतुर्फरीतूइत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि तेषुहिद्विवचनान्तत्वंलक्ष्यते आश्विनंचेदंसूक्तम् 'अश्विनोःकाममप्राइतिदर्शनात् एतदेवाभिप्रेत्यनिरुक्तकारोव्याचष्टे—जर्भरीभर्तारावित्यर्थः तुर्फरीतूहन्तारावित्यर्थइति एवमम्यक्सातइत्यादावप्युन्नेयम् । यदप्युक्तम् प्रमगन्दाद्यनित्यार्थसंयोगान्मन्त्रस्यानादित्वंनस्यादिति तत्रोत्तरंसूत्रयति—उक्त-

१ तै० ब्रा० ३. २. ९. । २ ऋ० सं. ३. ८. १०. । ३ सृण्येवजर्भरीइतिमन्त्रोयस्मिन्सूक्तेवर्ततेतत् (ऋ० सं० ८. ६. २.) । ४ नि० १३. ५. ।

आनित्यसंयोगादिति २१ प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे सोयमनित्यसंयोगदोषउक्तःपरिहृतः त-थाहि तत्र पूर्वपक्षेवेदानांपौरुषेयत्वंवक्तुं काठककालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानंहेतूकृत्या-नित्यदर्शनाच्चेतिहेत्वन्तरंसूत्रितम् तस्यायमर्थः—बबरःप्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानांबबरा-दीनामर्थानांदर्शनात् ततःपूर्वमसत्वात्पौरुषेयोवेदइतितस्योत्तरमेवंसूत्रितम्—परंतुश्रुतिसामान्य-मात्रमिति तस्यायमर्थः—यत्काठकादिसमाख्यानंतत्प्रवचननिमित्तम् यत्तुपरंबबराद्यनित्यदर्श-नं तच्छब्दसामान्यमात्रं नतुतत्रानित्योबबराख्यःकश्चित्पुरुषोविवक्षितः किन्तु बबरइतिशब्दानु-कृतिः तथासतिबबरइतिशब्दंकुर्वन्वायुरभिधीयते सचप्रावाहणिः प्रकर्षेणवहनशीलः एवम-न्यत्राप्यूहनीयम्। तदेवंकस्यचिदपिदोषस्यासंभवात् विवक्षितार्थामन्त्राःस्वार्थप्रकाशनायैवप्र-योक्तव्याः। नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वेसतिदृष्टंप्रयोजनंलभ्यतइतियुक्तिमात्रमिदमुच्यते नत्वेतदुपोद्ब-लकंकिंचित्श्रौतंलिङ्गंपश्यामइत्याशङ्क्योत्तरंसूत्रयति—लिङ्गोपदेशश्चतदर्थवदिति २२ आग्ने-य्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतइतिश्रूयते। तस्यायमर्थः—अग्निर्देवतायस्याऋचः सेयमाग्नेयी तयाग्नीध्रस्था-नमुपतिष्ठेतेति अत्रह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणं अग्नेनयेत्यनयोपतिष्ठेतेतिमन्त्रप्रतीकंपठित्वानोप-दिशति किंत्वाग्नेयीत्वलिङ्गेनोपदिशति यदातस्यामृच्यग्निःप्राधान्येनप्रतिपाद्यते तदातस्याऋ-चोग्निर्देवताभवति तथासत्याग्नेय्येतिदेवतावाचितद्धितान्तनिर्देशउपपद्यते तस्मादयमुपदेशस्त-न्मन्त्रवाक्यमर्थवदितिबोधयति अतोविवक्षितार्थत्वात् अर्थप्रत्यायनार्थंप्रयोगकालेमन्त्रोच्चारणम्, तस्मिन्नेवविवक्षितार्थत्वेलिङ्गान्तरंसूत्रयति—ऊहइति २३ प्रकृतावाम्नातस्यमन्त्रस्यविकृतौसम-वेतार्थत्वायतदुचितपदान्तरस्यप्रक्षेपेणपाठऊहः तद्यथा अन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातेति प्राकृतपशुविषयोमन्त्रपाठः तस्यचमन्त्रस्यविकृतौपशुद्वयेसति अन्वेनौमातामन्यतामित्यूहः प-शुबहुत्वेसति अन्वेनान्मातामन्यतामित्यूहःकर्तव्यः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपंब्राह्मणमेवमाम्नायते-नमातावर्धतेनपितेति तत्रेदंचिन्तनीयम् किमत्रशरीरवृद्धिर्निषिध्यतेआहोस्विच्छब्दवृद्धिरिति। एकवचनान्तस्यमातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनान्तत्वेनवा मातरइतिबहुवचनान्तत्वेनवाप्रयोगः शब्दवृद्धिः तत्रनतावच्छरीरवृद्धिर्निषेद्धुंशक्यते बाल्यकौमारयौवनादिवयोनुसारेणतद्वृद्धेःप्र-त्यक्षत्वात् अतःशब्दवृद्धिनिषेधएवपरिशिष्यते मातृशब्देपितृशब्दयोर्विशेषाकारेणवृद्धिनिषेधा-त् इतरस्यैनमितिशब्दस्यार्थानुसारिणीवृद्धिःसूचिताभवति तत्रयद्यर्थोनविवक्ष्येत तदापशुद्वि-त्वेद्विवचनम् पशुबहुत्वेबहुवचनंचकथमूह्येत तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्राः। तस्मिन्नेवार्थेलिङ्गान्त-रंसूत्रयति—विधिशब्दाच्चेति २४ मन्त्रव्याख्यानरूपोब्राह्मणगतःशब्दोविधिशब्दइत्युच्यते सचै-

---

१ तै० सं० १. २. ४.।

यमाम्नायते—शतंहिमाःशतंवर्षाणिजीव्याः स्मेत्येनैतदाहेति। तत्रशतंहिमाइत्येतद्व्याख्येयमन्त्रस्यप्र-
तीकम् अवशिष्टंतुतस्यतात्पर्यव्याख्यानम् मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वेतुकिन्नःमतात्पर्यमन्त्रेव्याख्यायते
तस्माद्विवक्षितार्थामन्त्राः प्रयोगकालेस्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः तत्रसङ्ग्रहश्लोकौ—मन्त्राउ-
रुप्रथस्वेतिकिमदृष्टैकहेतवः । यागेषूतपुरोडाशप्रथनादेश्चभासकाः १ ब्राह्मणेनापितद्ज्ञानान्म-
न्त्राःपुण्यैकहेतवः । नतद्ज्ञानस्यदृष्टत्वाद्दृष्टंवरमदृष्टतः २ ननु अस्तुमन्त्रभागस्यप्रामाण्यम् ब्राह्म-
णभागस्यतुनतद्युज्यते तथाहि द्विविधंब्राह्मणम् विधिरर्थवादश्चेति तथाचापस्तम्बः[1]—कर्मचो-
दनाब्राह्मणानिब्राह्मणशेषोर्थवादइति । विधिरपिद्विविधः अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनंचेति आ[2]-
ग्नावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपन्तिदीक्षणीयायामित्याद्याःकर्मकाण्डगताविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः औ[3]-
त्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादयोब्रह्मकाण्डगताविधयोज्ञातज्ञापकाः तत्रकर्मकाण्डगतानां ज[4]-
र्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्गवीधुकयवाग्वावेत्यादिविधीनांनास्तिप्रामाण्यम् प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधा-
नेनसम्यगनुभवसाधनत्वाभावात् अयोग्यत्वंचवाक्यशेषेसमाम्नातम्—अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्च[5]-
गवीधुकाश्चेति । तत्रह्यारण्यतिलानांआरण्यगोधूमानांचाहुतिद्रव्यत्वंनिषिद्धम् तस्माद्वाधितोज-
र्तिलादिविधिरप्रमाणम् । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषुतत्तत्र्नोदृत्यं[6] तत्तथानकार्यमितिवाक्या-
भ्यांबहवोविधयोनिषिद्धाः अपिचैतरेयब्राह्मणेअनुदितहोमंबहुधानिन्दित्वातस्मादुदितेहोतव्य-
मित्यसकृन्निगमितम् तैत्तिरीयाश्चतथैवामनन्ति[7]—यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयंस्यात् ।
उदितेसूर्येप्रातर्जुहोतीतिपुनरपितएवोदितहोमेदोषमामनन्ति[8]—यदुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात् यथातिथ-
येप्रद्रुतायशून्यायावसथायाहार्यंहरन्तितादृगेवतदिति । तथैवातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिविधिः
नातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिनिषेधेनबाध्यते ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेवस्वर्गादिफलं नो-
पलभ्यते नहिभोजनानन्तरंतृप्तेरनुपलम्भोस्ति तस्मात्कर्मविधिषुप्रामाण्यंदुःसंपादनीयम् । अज्ञा-
तज्ञापकेषुब्रह्मविधिष्वपिपरस्परविरोधान्नास्तिप्रामाण्यम् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यैतरे[11]-
यिणआमनन्ति । असद्वाइदमग्रआसीदितितैत्तिरीयाः । सोयंविरोधः तस्माद्वेदेविधिभागःसर्वो-
प्यप्रमाणमितिप्राप्तेब्रूमः—अस्त्वेवंजर्तिलादिविधेरप्रामाण्यम् तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् अनुष्ठेयस्त्व-
र्थउपरितनेऽजाक्षीरेणजुहोतिइतिवाक्येविधीयते तत्प्रशंसार्थमत्रजर्तिलादिकमनूद्यनिन्द्यते य-
थागवामश्वानांचप्रशंसार्थमपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यइतिवाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनांपशुत्वं

---

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रे । २ ऐतरेयब्राह्मणेप्रथमपञ्चिकायाःप्रथमखण्डे १. १. । ३. ऐतरेयोपनिषदिप्रथमाध्याये । ४ तै० सं० ५. ४. ३. । ५ तै० सं० ५. ४. ३. । ६ ऐ० ब्रा० २. २३. । ७ तै. ब्रा. १-१.८. । ८ ऐ. ब्रा. ५-३१. । ९ तै. ब्रा. २-१-२. । १० तै. ब्रा. २-१-२ । ११ ऐ. आरण्यके. ।